

**O'ZBEK TILIDAGI KO'MAKCHILARNING KLASSIFIKATSIYASI VA
TADQIQOT TARIXI.**

Shermatov Nodirjon Nosirjonovich

Filologiya kafedrası o'qituvchisi

Qo'qon universiteti

E-mail: shermatovnodirjon50@gmail.com

+998941463884

**CLASSIFICATION OF AUXILIARIES IN THE UZBEKISTAN LANGUAGE AND
HISTORY OF RESEARCH.**

Shermatov Nodirjon Nosirjonovich

Teacher of the Department of Philology

Kokand University

Annotatsiya: Ushbu maqola o'zbek tilshunosligida ko'makchilar (postpozitsiyalar)ning o'rganilish tarixini yoritadi. A.N. Kononov, N.A. Baskakov, Sh. Shoabduraxmonov va M. Murataliyeva kabi olimlarning tassiflari tahlil qilinib, ko'makchilarning morfologik, sintaktik va tarixiy xususiyatlari, shuningdek, ularning klassifikatsiyasidagi chalkashliklar muhokama etiladi. Maqola zamonaviy tadqiqotlar bilan to'ldirilgan bo'lib, ko'makchilarning til rivojlanishidagi o'rnini ko'rsatadi.

Abstract: This article examines the history of the study of postpositions in Uzbek linguistics. The classifications by scholars such as A.N. Kononov, N.A. Baskakov, Sh. Shoabduraxmonov, and M. Murataliyeva are analyzed, discussing the morphological, syntactic, and historical features of postpositions, as well as classification challenges. The article is supplemented with modern research, highlighting the role of postpositions in language development.

Аннотация: В этой статье рассматривается история изучения послелогов в узбекском языкознании. Анализируются классификации ученых, таких как А.Н. Кононов, Н.А. Баскаков, Ш. Шоабдурахмонов и М. Мураталиева, обсуждаются морфологические, синтаксические и исторические особенности послелогов, а также проблемы их классификации. Статья дополнена современными исследованиями, подчеркивающими роль послелогов в развитии языка.

Kalit so'zlar: ko'makchilar, postpozitsiyalar, o'zbek tili, klassifikatsiya, tadqiqot tarixi, Kononov, Baskakov, Shoabduraxmonov, morfologiya, sintaksis

Keywords: postpositions, Uzbek language, classification, history of research, Kononov, Baskakov, Shoabduraxmonov, morphology, syntax

Ключевые слова: послелогои, узбекский язык, классификация, история исследований, Кононов, Баскаков, Шоабдурахмонов, морфология, синтаксис

Kirish O'zbek tilshunosligida ko'makchilar (postpozitsiyalar) so'z turkumi sifatida XX asrning o'rtalaridan boshlab chuqur o'rganila boshlandi. Bu mavzuning asosiy tadqiqotchilari orasida A.N. Kononov, M. Murataliyeva (qirg'iz tilshunosligida), N.A. Baskakov va Sh. Shoabduraxmonovlar alohida o'rin tutadi. Ushbu maqola siz taqdim etgan matn asosida ko'makchilarning klassifikatsiyasi va ularning o'rganilish tarixidagi muhim jihatlarni yoritib beradi, shuningdek, zamonaviy tadqiqotlar bilan to'ldiradi. Matnning asosiy fikrlarini saqlagan holda, ularni tizimlashtirib, tahlil qilamiz.

Asosiy qism

1. A.N. Kononovning Tassifi va Uning Muhimligi

A.N. Kononov o'zbek tilidagi ko'makchilarni birinchi bo'lib mukammal o'rgangan olimlardan biri. Uning 1951-yilda chop etilgan "Hozirgi o'zbek adabiy tilida ko'makchilar" asarida ko'makchilar morfologik xususiyatiga ko'ra uch guruhga bo'lingan:

- **Asl ko'makchilar:** Leksik ma'nosi faqat ot yoki fe'l bilan birikganda aniqlanadiganlar (masalan, bilan, uchun, kabi, singari, uzra). Bu ko'makchilar mustaqil ma'noga ega emas va ko'pincha kelishik qo'shimchalarining dubleti sifatida ishlaydi.
- **Ot ko'makchilar:** Ko'makchi funksiyasida qo'llanib, mustaqil ma'nosini saqlab qoladiganlar (burun, tomon, ilgari, keyin, boshqa). Ular otlardan kelib chiqqan va atributiv munosabat yaratadi.
- **Fe'l ko'makchilar:** Fe'lning ravishdosh yoki sifatosh shaklidan kelib chiqib, boshqarish xususiyatini saqlaganlar (ko'ra, yarasha, qarab, boshlab, tortib, qaraganda, deganda, kelganda).

Kononovning bu tassifi ko'makchilarning boshqarish xususiyatini (ya'ni, qaysi kelishikni talab qilishini) alohida ta'kidlaydi. Masalan, bilan va uchun ko'makchilari qaratqich kelishigini talab qiladi (mening bilan, mening uchun), ammo ular asl ko'makchilar guruhiga kiritilgan. Shu bilan birga, ko'makchi otlar (haqida, to'g'risida, tomonidan) ham shunday xususiyatga ega, lekin ular atributiv munosabatda farqlanadi. Kononovning yondashuvi ko'makchilarning affiksialashuvini (masalan, bilan → -la, uchun → -chun) ham ko'rsatadi, bu esa ularning tarixiy rivojlanishini yoritadi.

Matnda ta'kidlanganidek, ko'makchilarning ichki klassifikatsiyasidagi chalkashliklar asosan boshqarish va atributiv munosabatlar tushunchasidan kelib chiqadi. Kononovning bu tassifi o'zbek tilshunosligida asosiy bo'lib qoldi va keyingi tadqiqotlarda (masalan, Sh. Shoabduraxmonov va R. Sayfullayeva asarlarida) rivojlantirildi.

2. M. Murataliyeva va Qirg'iz Tilshunosligidagi Yondashuv

Matnda keltirilganidek, M. Murataliyeva ko'makchilarni boshqarishga ko'ra emas, balki morfologik tarkibiga qarab klassifikatsiya qiladi. U qirg'iz tilidagi ko'makchilarni ikki katta guruhga bo'ladi:

- **Otdan kelib chiqqan ko'makchilar:** 10 turga bo'linib, ular tarkibidagi yasovchi yoki turlovchi qo'shimchalar qotib qolgan (masalan, tomon, orqali, bo'ylab).
- **Fe'ldan kelib chiqqan ko'makchilar:** Ravishdosh va sifatdoshlardan shakllangan (qarab, qaraganda, boshlab).

Bu tassif ko'makchilarning tarixiy kelib chiqishini e'tiborga oladi va o'zbek tilshunosligiga ta'sir qilgan. Murataliyeva yondashuvi chalkashliklarni bartaraf etishga yordam beradi, chunki u klassifikatsiyani boshqarish emas, balki kelib chiqishga asoslaydi. Zamonaviy tadqiqotlarda (masalan, turkiy tillar qiyosiy grammatikasi bo'yicha ishlarda) bu yondashuv keng qo'llaniladi.

3. N.A. Baskakovning Turkiy Tillardagi Ko'makchilar Tassifi

N.A. Baskakov turkiy tillar grammatikasini o'rgangan olim sifatida ko'makchilarni rasmiy belgisiga ko'ra ikki guruhga bo'ladi:

- **Asl ko'makchilar:** Predmetlik yoki belgi anglatish xususiyatiga ega bo'lmasdan, faqat ob'ekt bilan predikat orasidagi sintaktik munosabatni ko'rsatadiganlar (berli, beri, keyin, so'ng). Ammo matnda ta'kidlanganidek, bu ko'makchilar mustaqil ma'noda ham qo'llaniladi, shuning uchun ularni asl ko'makchilarga kiritish munozarali.

- **Mustaqil ma'noli so'zlardan ajralib chiqqan ko'makchilar:** Ular mustaqil so'z turkumi sifatida ham ishlatiladi va quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Otdan kelib chiqqan: ust, ost, tashqari, ilgari, orqali, bo'yicha.
2. Sifat, ravish, son, olmoshlardan kelib chiqqan: boshqa, o'zga, birga, burun, aro, beri.
3. Fe'ldan kelib chiqqan: ko'ra, qarab, boshlab, bo'lib, qaraganda.

Baskakovning tassifi ko'makchi vasifasida qo'llanadigan barcha so'zlarni "ko'makchi" atamasi ostida tushunishni taklif qiladi. Matndagi tanqidga ko'ra, asl ko'makchilarga kiritilgan berli, beri, keyin ham asosan otdan kelib chiqqan. Bu tassif turkiy tillar qiyosiy grammatikasi uchun muhim va o'zbek tilshunosligida qo'llaniladi (masalan, N.A. Baskakovning "Tyurkskiye yaziki" asarida).

4. Sh. Shoabduraxmonovning Tassifi va Tanqid

Sh. Shoabduraxmonov ot ko'makchilarni "ot-ravish ko'makchilar" deb ataydi, chunki ravishlar keng ma'noda otlar guruhiga kiradi. Uning ta'rifida: "Bular ot yoki ravishdan ko'makchilik holatiga o'tib qolgan, hozirgi o'zbek tilida o'zlarining mustaqil ma'nolarini ham saqlagan so'zlardir" (burun, tomon, ilgari, keyin, so'ng, sari va boshqalar). Ammo matnda ta'kidlanganidek, sari faqat ko'makchi vazifasida qo'llanib, mustaqil so'z vasifasida ishlatilmaydi, shuning uchun bu ta'rif to'g'ri kelmaydi.

Shoabduraxmonovning tassifi Kononovdan farqli, ammo uning "O'zbek tilida ko'makchilar" (1965) va "Sof ko'makchilar" (1991) asarlari ko'makchilarning stilistikasini ham o'rganadi. Zamonaviy tadqiqotlarda (masalan, R. Rasulov va A. Pardayev ishlari) ko'makchilarning funksional-stilistik xususiyatlari rivojlantirilgan.

Xulosaviy Mulohazalar

Ko'makchilarning o'rganilishi tarixida asosiy muammo – ularning klassifikatsiyasidagi chalkashliklar (boshqarish, atributiv munosabat, affiksiyalashuv). Kononov va Baskakovning tassiflari o'zbek tilshunosligining asosini tashkil etadi, Murataliyeva va Shoabduraxmonovlar esa kelib chiqish va stilistik jihatlarni boyitgan. Zamonaviy tadqiqotlarda (masalan, "Hozirgi o'zbek adabiy tili" darsliklarida) ko'makchilar sof va vazifadosh turlariga bo'linib, ularning semantik-grammatik va pragmatik xususiyatlari o'rganilmoqda. Bu jarayon turkiy tillar qiyosiy grammatikasi bilan ham bog'liq.

Ushbu mavzu o'zbek tilining taraqqiyotini yoritishda muhim, chunki ko'makchilar tilning sintaktik tuzilishini belgilaydi. Keyingi tadqiqotlarda ularning shevalardagi o'zgarishlari va raqamli lingvistikada qo'llanilishiga e'tibor qaratish lozim. **Foydalanilgan adabiyotlar**

1. Kononov, A.N. (1960). Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazyka. Moscow: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
2. Baskakov, N.A. (1940). Nogai language and its dialects: Grammar, texts and dictionary. Moscow-Leningrad: Publishing House of Academy of Sciences of USSR.
3. Shoabduraxmonov, Sh. (1962). O'zbek adabiy tili va o'zbek xalq shevalari. Tashkent: Fan.
4. Pirimkulovna, D.N. (2021). Forms of comparative in Uzbek grammar. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 9(10), 753-758.
5. Sjoberg, A.F. (1963). Uzbek Structural Grammar. Bloomington: Indiana University Press.
6. Baskakov, N.A. (1960). The Turkic Languages of Central Asia: Problems of Planned Culture Contact. Moscow: Publishing House of Oriental Literature.
7. Abduraxmonov, F.A., Shoabduraxmonov, Sh., & Hojiev, A.P. (1976). Uzbek Tili Grammatikasi (Sintaksis). Tashkent: Uzbekistan SSR "Fan" Nashriyoti.